

Neskorá plodnosť na Slovensku¹

Branislav Šprocha² – Anna Fitalová³

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Bratislava

Katedra ekonomickej a sociálnej geografie, demografie a územného rozvoja, PRIF UK, Bratislava

Late Fertility in Slovakia. Postponement of childbearing and age pluralization of reproduction are the main features of the transformational changes in the fertility process in Slovakia in the last three decades. The advanced reproductive age is increasingly used for the realization of reproductive intentions and, therefore, this paper evaluates long-term trends in fertility at age 35 and over and its significance for overall fertility within the context of changes that took place after 1989. The results confirm an increase in the level of and in the contribution of late fertility to the overall reproduction in Slovakia. However, this trend has stagnated in recent years and the level and contribution of late motherhood to overall fertility lags significantly behind the situation observed in the interwar period. Further, the parity-structure of late childbearing has transformed. We find that the contribution of second and higher parity births has been reduced in favour of first births. With respect to non-marital childbearing, we find that it is below average in the advanced reproductive ages, in spite of rapid increase of overall share of non-marital births in the past 30 years. We use differential analysis of the late fertility to investigate trends in population subgroups. The intensity of late childbearing has increased regardless of marital status, educational attainment, ethnicity or place of residence of the mother. At the same time, however, there was a certain divergence between the observed groups of women. Late motherhood is thus associated primarily with never-married and married women, with those having lowest and highest educational attainments, of Slovak ethnicity and with those permanently resident in the urban environment, particularly in the largest cities and, consequently, in the Bratislava region.

Sociológia 2022, Vol. 54 (č. 1: 26-52)

<https://doi.org/10.31577/sociologia.2022.54.1.2>

Key words: *Late fertility; fertility postponement; demographic transition; Slovakia*

Úvod

Skoré a takmer univerzálne materstvo predstavovalo historicky dlhodobý ústredný motív reprodukčných biografií žien na Slovensku. (Šprocha – Tišliar 2018) Kultúrne a normatívne vzorce v kombinácii so štrukturálnymi podmienkami agrárneho prostredia pod vplyvom silnej kresťanskej tradície vytvárali predpoklady jeho medzigeneračného upevňovania. Úzka previazanosť života v manželstve s rodením detí znamenali, že nemenej dôležitým boli aj široko rozšírené skoré sobáše (najmä u žien), ktorými sa Slovensko a viaceré

¹ Príspevok je výsledkom projektu VEGA č. 2/0064/20 Pokračujúca transformácia rodinného a reprodukčného správania na Slovensku v časovom a priestorovom aspekte a APVV VV-17-0079 Analýza a prognóza demografického vývoja Slovenskej republiky v horizonte 2080: identifikácia a modelovanie dopadov na sociálno-ekonomickú sféru v rozličných priestorových mierkach.

² Korešpondencia: doc. RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D., Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Šancova 56, 811 05 Bratislava, Slovenská republika. E-mail: branislav.sprocha@gmail.com

³ Korešpondencia: Mgr. Anna Fitalová, Katedra ekonomickej a sociálnej geografie, demografie a územného rozvoja, PRIF UK, Bratislava, Slovenská republika. E-mail: ana.fitalova@gmail.com

d ďalšie krajiny strednej a najmä východnej Európy odlišovali od tzv. európskeho modelu sobášneho správania. (Hajnal 1965) Špecifické politické, hospodárske, kultúrne a spoločenské podmienky, ktoré sa vytvorili na Slovensku po druhej svetovej vojne (pozri napr. Sobotka 2011) uvedený model skorého materstva ešte viac prehĺbili. (Potančoková a kol. 2008; Šprocha – Tišliar 2016) Preto zmeny, ktorými prechádza reprodukčné správanie na Slovensku po roku 1989, a ktorých ústredným znakom sa stalo odkladanie životných štartov do vyššieho veku, môžeme v mnohých smeroch označiť za historicky jedinečné. Slovensko však v tomto smere kopíruje trendy, ktoré je možné vidieť dlhodobo (od polovice 60. rokov minulého storočia) v krajinách bývalého západného bloku. Viacerí autori (napr. Beaujouan – Sobotka 2017 a 2019; Lesthaeghe – Neels 2002; Sobotka 2010) pokladajú odkladanie rodičovstva do vyššieho veku za jeden z najdôležitejších znakov transformácie reprodukčného správania v postmoderných spoločnostiach. Kohler a kol. (2002) tieto zmeny dokonca označujú ako špecifickú transformáciu plodnosti odkladaním vedúcu k režimu tzv. neskorej plodnosti. Uvedené zmeny boli na Slovensku popísané v desiatkach prác (napr. Potančoková a kol. 2008; Potančoková 2008 a 2009; Šprocha – Ďurček 2017; Šprocha – Tišliar 2016 a 2018), ktoré tak potvrdzujú nastúpenie historických zmien v časovaní rodenia detí. Dominantná pozornosť je venovaná odkladaniu materských štartov, no je potrebné si uvedomiť, že s tým je úzko spojené aj načasovanie ďalších reprodukčných zámerov. (Šťastná a kol. 2019) Sme svedkami celkového starnutia procesu plodnosti (Bosveld 1996; Šťastná a kol. 2019) Nikdy v empiricky identifikovateľnej histórii sa ženy v európskom priestore v priemere nestávali matkami a najmä matkami prvého dieťaťa v tak pokročilom veku. (Kohler a kol. 2006; Prioux 2005) V tomto smere dôležitým aspektom je skutočnosť, že nejde len o posun prvého materstva na koniec 20.-tych prípadne začiatok 30.-tych rokov života ženy, ale v čoraz väčšej miere sa materské štarty a následne aj rodenie druhých detí posúvajú do vekových skupín, ktoré sú považované za neskoré až veľmi neskoré z hľadiska demografickej reprodukcie. Aj keď neexistuje jednoznačne prijatá definícia neskorej a veľmi neskorej plodnosti, postupne sa vykryštalizovali názory, že ako neskorú plodnosť je možné vnímať plodnosť vo veku 35 a viac rokov a tento je označovaný ako pokročilý reprodukčný vek. (pozri Billari a kol. 2007; Prioux 2005; Toulemon 2005) V niektorých novších prácach (napr. Beaujouan – Sobotka 2019) sa už však pracuje s hranicou 40 rokov. Tá je v spomenutých starších prácach vnímaná ako špeciálna podskupina veľmi neskorej plodnosti a pokročilého reprodukčného veku spájaných s vekom nad 40 rokov. Slovensko nepatrí v európskom priestore medzi populácie vyznačujúce sa najpokročilejším procesom odkladania rodenia detí do veku 35 a viac rokov a ani nie je krajinou, u ktorej by tento jav bol obzvlášť dynamický. (pozri napr.

Šprocha – Bačík 2020) Napríklad vo veku 35 a viac rokov sa najväčšia časť (20 – 25 %) plodnosti prvého poradia realizuje v niektorých juhoeurópskych (Grécko, Taliansko, Španielsko) a západoeurópskych (Írsko, Švajčiarsko) krajinách, kým na Slovensku je to len niečo viac ako 8 %. Rovnako v spomínaných populáciách nachádzame vo veľmi pokročilom veku (40 a viac rokov) aj najvyššiu váhu (6 – 8 %) z celkovej plodnosti. Pre porovnanie na Slovensku sa v tomto veku realizujú menej ako 3 % (bližšie pozri Šprocha – Bačík 2020). Obdobie posledných troch desaťročí však na Slovensku jednoznačne prispelo k tomu, že pokročilý reprodukčný vek sa stáva dôležitou súčasťou celkovej plodnosti. Cieľom predloženej štúdie je preto poukázať na význam neskorej plodnosti, na zmeny ktorými neskorá plodnosť na Slovensku prešla a prechádza a tiež identifikovať niektoré možné skupiny žien vyznačujúce sa vyššou intenzitou realizácie reprodukčných zámerov v tomto veku.

Niektoré teoretické vysvetlenia a možné faktory neskorej plodnosti

Teoretické koncepty, ktoré sa snažia vysvetliť proces odkladania rodičovstva do vyššieho veku a s ňou spojenú neskorú plodnosť môžeme rozdeliť do niekoľkých teoretických rámcov. Tie sa vo všeobecnosti od seba najčastejšie líšia dôrazom na štrukturálne alebo normatívne faktory. Ako však dopĺňajú Philipov (2003) a Lesthaeghe so Surkynom (2002), tieto principiálne vysvetľujúce roviny nie sú kompetitívne, môžu sa navzájom dopĺňať a okrem toho v čase mohlo dochádzať k premene rozsahu miery ich vplyvu.

Medzi teórie uprednostňujúce štrukturálne faktory patrí predovšetkým teória racionálnej voľby a teória sociálnej anómie a na ne nadväzujúce niektoré ďalšie teoretické rámce. Prvá menovaná vychádza z Beckerovho modelu plodnosti (Becker 1981, 1997) pričom kľúčovú úlohu podľa nej zohráva predovšetkým pomer medzi prínosom dieťaťa pre jeho rodičov a jeho ekonomickou záťažou. Predpokladá racionálne správanie osôb kalkulujúcich priame i nepriame náklady spojené s rodičovstvom v porovnaní s prínosmi.

V tomto smere zaujímavé doplnenie priniesla aj Easterlinova hypotéza (1978). Postuluje možný meniaci sa dopyt po deťoch, pričom jej ústredným motívom je predpoklad, kedy populačne silné ročníky majú problémy sa uplatniť na trhu práce, štrukturálne faktory sú natoľko významné a tak silne ovplyvňujú ich hmotné aspirácie, že dochádza k poklesu „dopytu“ po niektorých dlhodobých životných záväzkoch, ako je manželstvo a materstvo. Súčasne s tým, ale treba dodať, že uvedená hypotéza nebola nikdy úplne potvrdená aj empiricky. Na neisté postavenie mladých ľudí vstupujúcich na trh práce poukazuje v kontexte odkladania rodičovstva aj tzv. globalizačná teória Blossfelda – Mills (2003). Nestabilná pozícia na trhu práce, hrozba nezamestnanosti, nedostatočné platové ohodnotenie, nutnosť pracovať na neštandardné úväzky spoločne môžu u mladých ľudí vytvárať reprodukčnú klímu, kedy je racionálne

strategicky odložiť reprodukčné zámery na príhodnejšie obdobie. (Mills – Blossfeld 2005; Adsera 2004) Situácia však ani v tomto smere nie je úplne jednoznačná. Podľa teórie redukcie neistoty (Friedman a kol. 1994) však osoby s nižším vzdelaním, zo znevýhodneného prostredia, problematickým až nemožným uplatnením sa na oficiálnom trhu práce môžu voliť začiatok reprodukčných dráh v mladom až veľmi mladom veku. Skoré materstvo môže na jednej strane prinášať aspoň určitý príjem a na druhej je s ním spájaná aj nová identita a často v miestnej komunite aj rastúci spoločenský status. (pozri napr. Sobotka 2011) V prípade vzdelanejších žien však v rámci teórie averzie rizika môžeme očakávať obavy z budúcnosti po narodení dieťaťa. McDonald (2002) poukazuje na to, že vzdelanejší ľudia sa viac orientujú na kariéru, ktorá so sebou prináša vyšší príjem, stabilitu a samostatnosť. Založiť rodinu so sebou nesie isté ohrozenie, pretože dopredu nie je možné odhadnúť výdavky a príjmy súvisiace s narodením dieťaťa. Práve faktor ohrozenia je spojovaný s teóriou sociálnej anómie. Sprievodnými znakmi sociálnej anómie sú dezorientácia, neistota, diskontinuita a psychická nepohoda. (Hašková 2006) V takomto prostredí je pre jednotlivcov ťažké robiť dlhodobé rozhodnutia, a preto je možné očakávať ich odkladanie, ktoré však nie je dané racionálnymi pohnútkami, ale je skôr dôsledkom anomickej reakcie na štrukturálne bariéry rodičovstva. (Hašková 2006)

Hodnotové a normatívne faktory ako hlavné faktory posunu rodenia detí do vyššieho veku a zvyrazňovania plodnosti v neskorom veku sú asi najkomplexnejšie uchopené v teórii druhej demografickej revolúcie (tranzície, pozri napr. Lesthaeghe 1995; van de Kaa 1987). Tieto kultúrne zmeny sú charakterizované predovšetkým dlhodobou premenou hodnôt a životných orientácií smerom k individualizmu a sebaujadraniu, ktoré boli podporené vznikom nových príležitostí. K nim môžeme zaradiť najmä nárast študijných, pracovných a voľnočasových možností sebarealizácie, rast dôležitosti vzdelania a kariérneho rastu a rastúcu dostupnosť širokej škály kvalitnej hormonálnej antikoncepcie. (Hašková 2006: 33) Hlavným rysom týchto ideových a kultúrnych zmien je preto výrazné zaujatie pre sebarealizáciu, možnosť slobodnej voľby, osobnostného rozvoja a životného štýlu, ako aj emancipácia, ktoré sa odrážajú v spôsobe formovania rodiny, postojom smerom k regulácii plodnosti a motiváciách k rodičovstvu (van de Kaa 1997). Podľa Sobotku (2004) a Frejku (2008) radikálna a pomerne náhla premena ekonomického, politického a sociálneho pozadia na začiatku 90. rokov bola v postkomunistických krajinách základom pre nastupujúce zmeny v hodnotovom systéme, normách a postojoch spojených so zakladaním rodiny a rodením detí. Šírenie viacerých západných vzorcov reprodukčného správania spolu s normami a hodnotami po odznení hlavných krízových transformačných faktorov pokračovalo, pretože sa k tomu

v podstate vytvorili príslušné podmienky (Frejka 2008) a uvedené posuny sú preto dlhodobého charakteru a majú nereverzibilný charakter. (Sobotka 2004)

Na akomsi pomedzí teoretických rámcov inklinujúcich ku štrukturálnym respektíve normatívnym faktorom vysvetľujúcim proces odkladania rodenia detí do vyššieho veku stojí McDonalddova teória rodovej rovnosti (2000a,b). Rast kompetetívnej povahy trhových ekonomík interferuje s plánmi na rodičovstvo a súčasne núti jednotlivca s averziou voči riziku, aby sa vyhýbali dlhodobým záväzkom. (Hašková 2006: 43) Trhové postmoderné spoločnosti vytvárajú hodnotový rámec, ktorý je naklonený skôr jedincom mobilným, flexibilne reagujúcim na potreby trhu a tým konkurencieschopným, ako osobám s dlhodobými záväzkami. (Beck 1992) Preto v spoločnostiach vyznačujúcich sa tradičným postavením a rozdelením práce medzi mužmi a ženami môžu najmä ženy s vyšším kultúrnym kapitálom a pracovnými aspiráciami naraziť na viaceré problémy spojené s rigidnosťou a zotrvačnosťou vzťahov medzi pohlaviami a tým aj možnosťami sklbiť svoje pracovné, materské povinnosti a starostlivosť o domácnosť. Na McDonalddovu teóriu voľne nadväzuje Hakimovej preferenčná teória. (bližšie Hakim 2000 a 2006) Autorka v nej rozlišuje tri typy žien podľa ich orientácie. Prvú skupinu predstavujú ženy úzko zamerané na budovanie kariéry a snažiac sa o svoj profesijný rast a dobré uplatnenie na trhu práce. Akýmsi protipólom sú ženy zamerané na rodinu a domácnosť. Adaptívne ženy predstavujú tretiu skupinu, ktoré sa snažia sklbiť obe zamerania. V spojitosti s tým následne Hakim (2003) identifikuje tri modely rodinného usporiadania podľa deľby starostlivosti o deti a domácnosť.

Je potrebné doplniť, že aj v slovenskom prostredí je odkladanie rodičovstva a fenomén neskorej plodnosti nutné vnímať v kontexte odkladania ďalších životných prechodov na ceste k dospelosti. (Chaloupková 2010; Kohler a kol. 2002; Potančoková 2013; Shanahan 2000) Ide predovšetkým o snahu mladých ľudí nadobúdať vyššie vzdelanie, vďaka čomu sa predlžuje obdobie štúdia. Problematická situácia absolventov na trhu práce spolu so snahou nájsť stabilné a dostatočne platovo ohodnotené zamestnanie so sebou môže prinášať odkladanie ďalších tranzícií. K nim v slovenskom prostredí patrí napríklad otázka opustenia orientačnej rodiny a rezidenčná samostatnosť. Pre časť mladých mužov a žien stále dôležitým pre začiatok reprodukčných dráh je aj vstup do manželstva respektíve nájdenie vhodného stabilného partnera. Tieto prechody sú u jednotlivých osôb a skupín (napr. z pohľadu vzdelania, miesta bydliska a pod.) rôzne časovo nastavené, pričom nie je nutné ich na ceste k dospelosti ani všetky absolvovať. Vo všeobecnosti však jednoznačne prispievajú k predlžovaniu nadobudnutia statusu dospelého jedinca (Potančoková 2013). V dôsledku toho sa do životných dráh mladých osôb postupne včleňuje novovznikajúca fáza tzv. postadolescencie. (Bynner 2005; Vaskovics 2001; Potančoková 2013) V novom spoločenskom rámci je

dospievanie skôr graduálnym procesom, pričom jednotlivé životné prechody už nie sú koncentrované do začiatku obdobia mladej dospelosti a do úzkeho časového obdobia. (Arnett 2004; Džambazovič 2018). Vzniká niekoľko flexibilných modelov a stráca sa univerzalita jedného unifikovaného generačného designu, prechádza sa od inštitucionalizácie, štandardizácie a homogenizácie typických pre obdobie socializmu k deinštitucionalizácii, diferenciacii, deštandardizácii a heterogenizácii životných dráh mladých ľudí v (post)transformačnom období. (Džambazovič 2018)

Výsledky niektorých zahraničných výskumov (napr. Prioux 2005; Beaujournan – Sobotka 2019) ukazujú, že súčasná úroveň a váha neskorej plodnosti stále zaostáva za situáciou, ktorú bolo možné identifikovať pred ukončením prvej demografickej revolúcie. Súčasne s tým poukazujú na zmeny v paritnej štruktúre neskorej plodnosti, keď sa do popredia dostávajú najmä prvé deti. Okrem toho výskum Toulemon (2005) ukazuje, že neskoré materstvo je častejším javom u žien s vyšším vzdelaním, žijúcich v druhých a ďalších párových vzťahoch, u bezdetných a tiež u osôb radiacich sa k strednej a vyššej príjmovej skupine.

V prípade vyššieho dosiahnutého vzdelania sa dá očakávať, že pôsobiť bude nielen priamy vplyv dlhšieho vzdelávania, ktoré samotné o sebe je ťažko skĺbiteľné s manželstvom, materstvom a rodičovstvom (napr. Blossfeld – Huinink 1991; Kravdal 1994; Kravdal – Rindfuss 2008), no predovšetkým pôjde o nepriame vplyvy ako napríklad odlišný objem získaného sociálneho a kultúrneho kapitálu, diferencujúce sa hodnotové a normatívne orientácie a preferencie, odlišné šance uplatnenia sa na formálnom trhu práce a s tým súvisiace rozdiely v socio-ekonomickej situácii. S tým je úzko prepojená aj rozdielna situácia žien na oficiálnom trhu práce, ich nastavenie v zmysle Hakimovej preferenčnej teórie (pozri vyššie), či miery pôsobenia štrukturálnych faktorov v rámci racionálnych rozhodovacích procesov a teda aj úrovne priamych a nepriamych nákladov spojených s materstvom a rodičovstvom. Preto nie je prekvapujúcim zistením, že Berrington (2004) práve medzi ženami s najvyšším vzdelaním nachádza osoby s dlhodobým odkladaním začiatku materských štartov. Tento aspekt potvrdili aj niektoré nedávne práce zo slovenského prostredia. (Šprocha – Tišliar 2019) Vzhľadom na uvedené môžeme predpokladať, že aj na Slovensku tak môžeme nájsť vyššiu intenzitu a rovnako aj vyššie šance stať sa matkou v pokročilom reprodukčnom veku u žien s vyšším vzdelaním. Súčasne sa s tým domnievame, že transformačné obdobie prípadné rozdiely medzi vzdelanostnými skupinami ešte viac zvýraznilo.

Dôležitým faktorom pri realizácii reprodukčných zámerov sa ukazuje byť rodinný stav. Viaceré výskumy (Berrington 2004; Szalma – Takács 2012; Miettinen a kol. 2015) identifikovali absenciu vhodného životného partnera ako jednu z hlavných príčin neskorého materstva či bezdetnosti. Toto prepojenie je

v európskom priestore identifikované aj v súčasnosti. (Miettinen a kol. 2015) K odkladaniu materstva do vyššieho veku však dochádza nielen u slobodných žien, ale aj u žien žijúcich v ďalších zväzkoch. (Toulemon 2005)

V kontexte neskorého materstva je potrebné tiež hovoriť o vplyve samotného odkladania vstupu do manželstva, ktoré sa následne môže premietiť do vyššieho veku pri rozvoze. Vďaka tomu dochádza k starnutiu plodnosti nielen u vydatých a rozvedených žien. Dá sa preto očakávať, že rastúci význam neskorého materstva nebude len otázkou žien žijúcich mimo manželský zväzok. Na druhej strane práve v prípade vydatých osôb by sa dal predpokladať najmenší vplyv externých bariér (napr. absencia partnera, samostatná rezidencia a pod.).

Niektoré výskumy zaoberajúce sa problematikou miesta bydliska a procesu plodnosti (napr. Kulu 2013; Kulu – Vikat 2007) poukazujú na skutočnosť, že život mladých ľudí v mestskom prostredí a najmä v najväčších sídlach je finančne aj časovo náročnejší, a preto priame i nepriame náklady spojené so starostlivosťou o dieťa (deti) sú vyššie. Súčasne s tým môžeme očakávať, že služby starostlivosti o deti by v mestskom prostredí mohli byť lepšie, no v niektorých najmä najväčších mestách sa vynára otázka ich dostupnosti vzhľadom na existujúce kapacity. Kulu (2013) k tomu dopĺňa, že dôležitú úlohu môže zohrávať aj skutočnosť, že zázemie veľkých miest a celkovo menšie sídla sú pre časť populácie vhodnejším priestorom pre starostlivosť a výchovu detí, bývanie je vo všeobecnosti cenovo dostupnejšie, a preto je v ich populáciách možné identifikovať špecifickú selektívnu migráciu práve osôb plánujúcich založiť rodinu. Ako ďalej dodáva, väčšie mestá sú skôr vyhľadávané osobami (zatiaľ) bez reprodukčných aspirácií, snažiace sa o budovanie kariéry, uplatnenie na trhu práce, pričom pre ich osobný život im mestá prinášajú aj väčšiu anonymitu, možnosti sebarealizácie, naplnenia voľného času, a to všetko v priestore ľahšie akceptujúcom nové formy rodinného a reprodukčného správania. V zmysle uvedeného sa preto dá predpokladať, že práve v mestách a najväčších mestách bude neskoré materstvo na Slovensku častejšou reprodukčnou stratégiou.

Zdroje údajov a metodika práce

Analýza neskorej plodnosti v populácii Slovenska sa opiera o údaje, ktoré každoročne vyčerpávajúcim spôsobom zisťoval Štatistický úrad Slovenskej republiky (ďalej ŠÚ SR) a jeho predchodcovia v rámci Hlásení o narodení dieťaťa. Za účelom poskytnutia širšieho historického kontextu vývoja plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku boli spracované údaje od roku 1920 do roku 1991 každoročne (s výnimkou rokov 1938 – 1944) publikované v tzv. Pohyboch obyvateľstva, konkrétne počty narodených a živonarodených detí podľa veku matky pri pôrode a legitimacy a pre obdobie rokov 1925 – 1991 aj

v kombinácii s biologickým poradím pôrodu⁴. Od roku 1992 do roku 2020 už disponujeme anonymizovanou primárnou databázou obsahujúcou informácie o všetkých narodených deťoch ženám s trvalým pobytom na území Slovenska (podľa metodiky ŠÚSR). Pre výpočet intenzitných ukazovateľov a z nich následne odvodených príspevkov plodnosti žien vo veku 35 a viac rokov bola dôležitým vstupom aj veková štruktúra žien. Tá bola v jednoročných vekových skupinách pre obdobie rokov 1920 – 1937 a 1945 – 1979 publikovaná Českým štatistickým úradom (ďalej ČSÚ 1981). Údaje o vekovej štruktúre žien pre roky 1980 – 2020 následne čerpáme z online prístupnej databázy DATACube.

Z predmetných zdrojových údajov boli konštruované intenzitné ukazovatele procesu plodnosti, a to v podobe vekovo-špecifických mier plodnosti:

$$f_x = \frac{N_x}{P_{1.7.,x}}$$

f_x je vekovo-špecifická miera plodnosti žien vo veku (x),

N_x je počet živonarodených detí ženám vo veku (x),

$P_{1.7.,x}$ je priemerný stredný stav žien vo veku (x).

Z nich sme následne odvodili kumulatívnu plodnosť žien vo veku 35+:

$$f_{35+} = \sum_{x=35}^{49} \frac{N_x}{P_{1.7.,x}}$$

ako aj príspevky na celkovej plodnosti v tomto veku:

$$pf_{35+} = \frac{f_{35+}}{\sum_{x=15}^{49} \frac{N_x}{P_{1.7.,x}}} \cdot 100 = \frac{f_{35+}}{\sum_{x=15}^{49} \frac{N_x}{P_{1.7.,x}}} \cdot 100$$

V ďalšej analýze sme predchádzajúce indikátory rozšírili ešte o aspekt biologického poradia, keď boli konštruované vekovo-špecifické miery plodnosti prvého, druhého, tretieho a ďalšieho poradia, z nich analogicky odvodená kumulatívna plodnosť žien vo veku 35 a viac rokov podľa poradia (parity) a rovnako aj príspevky jednotlivých paritných skupín k celkovej plodnosti v pokročilom reprodukčnom období.

Historické údaje umožnili tiež analyzovať aspekt legitimacy narodených detí ženám vo veku 35 a viac rokov. Pre obdobie rokov 1920 – 1937 a 1945 – 2020 tak konštruujeme podiel detí narodených mimo manželstva ženám celkovo vo veku 35+ rokov:

$$pN_{35+}^{mimo} = \frac{N_{35+}^{mimo}}{N_{35+}^{spolu}} \cdot 100$$

⁴ Pre obdobie rokov 1925 – 1937 a 1946 – 1983 boli publikované údaje len za všetka narodené deti bez vitality. Od roku 1983 už disponujeme aj údajom o vitalite narodeného dieťaťa.

Diferenčný pohľad na proces neskorého materstva na Slovensku a jeho prípadné zmeny v rámci transformačného obdobia umožňujú tzv. čisté miery plodnosti. Tie prezentujú priemerný počet detí narodených ženám s danými vybranými štrukturálnymi znakmi, resp. miestom bydliska pripadajúce na príslušnú exponovanú populáciu žien. Údaje zisťované v rámci Hlásení o narodení dieťaťa umožňujú pre obdobie posledných troch desaťročí sledovať rodinný stav matiek narodených detí, ich najvyššie dosiahnuté vzdelanie, národnosť a prostredníctvom miesta trvalého bydliska aj to, či ženy v čase narodenia dieťaťa žili v mestách alebo vidieckych obciach⁵, ďalej umožňujú zohľadniť kraj miesta bydliska a veľkostnú skupinu obce miesta bydliska. Okrem toho budeme v našej analýze pracovať aj s biologickým poradím narodeného dieťaťa.

Exponovanú populáciu predstavuje skupina žien, ktorá vo veku 35 a viac rokov mala v analyzovaných obdobiach šancu stať sa matkou. Uvedené diferenčné rozdelenie ženskej populácie na Slovensku umožňujú v plnom rozsahu len výsledky sčítaní obyvateľov, čo podmienilo aj výber sledovaných období pre diferenčnú analýzu. Keďže v čase písania príspevku neboli ešte dostupné údaje zo sčítania obyvateľov z roku 2021, bolo možné posledné známe informácie získať len pre obdobie rokov 2010 – 2012. Začiatok transformačného obdobia pokrývajú údaje z rokov 1992 – 1994, pričom exponovanú populáciu žien vo veku 35 a viac rokov sme identifikovali pomocou sčítania ľudu z roku 1991⁶. Aj keď predmetný census nepokrýva stred sledovaného obdobia, domnievame sa, že tento nedostatok vzhľadom na sledovanú vekovú skupinu, v ktorej už nedochádza k významnejším posunom napríklad vo výške vzdelania, či v rodinnom stave a minimálny časový odstup výraznejšie nemohol ovplyvniť získané výsledky.

Výpočet čistých mier plodnosti pre ženy vo veku 35 a viac rokov potom môžeme pre akýkoľvek z dostupných štrukturálnych znakov vyjadriť nasledujúcim spôsobom:

$$f_{35+}^z = \frac{\sum_{x=35}^{49} N_x^z}{\sum_{x=35}^{49} P_{1.7.}^z}$$

f_{35+}^z je čistá miera plodnosti žien vo veku 35 a viac rokov (v našom prípade 35 – 49 rokov) so štrukturálnym znakom z (napr. rodinný stav, vzdelanie, národnosť a pod.)

$\sum_{x=35}^{49} N_x^z$ je počet živonarodených detí ženám so štrukturálnym znakom z vo veku 35 – 49 rokov,

⁵ Pre všetky analyzované obdobia používame rovnaké rozdelenie sídel na mestské a vidiecke.

⁶ Uvedomujeme si, že roky 1992 – 1994 sa plne neprekrývajú s výsledkami sčítania ľudu z roku 1991, no anonymizované primárne údaje z Hlásenia obyv. 2-12 z databázy ŠÚSR sú dostupné až od roku 1992.

$\sum_{x=35}^{49} P_{1.7}^z$ je stredný stav počtu žien so štrukturálnym znakom z vo veku 35 – 49 rokov.

Potom napríklad v prípade čistých mier plodnosti žien s vysokoškolským vzdelaním uvedený indikátor prezentuje priemerný počet detí narodených ženám s vysokoškolským vzdelaním vo veku 35 a viac rokov pripadajúci na 1000 žien s vysokoškolským vzdelaním vo veku 35 a viac rokov (35 – 49 rokov)⁷.

Keďže naším cieľom nie je len analýza celkovej plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku, ale snažíme sa identifikovať aj úlohu a prípadné zmeny materských štartov, vypočítané boli aj čisté miery plodnosti prvého poradia prezentujúce intenzitu rodenia prvých detí bezdetným ženám. Vo vyššie uvedenom vzťahu je potom potrebné zohľadniť predmetnú paritu a exponovanú populáciu žien obmedziť na bezdetné ženy:

$$f_{35+}^{z,l} = \frac{\sum_{x=35}^{49} N_x^{z,l}}{\sum_{x=35}^{49} P_{1.7}^{z,0}}$$

$f_{35+}^{z,l}$ je čistá miera plodnosti prvého poradia žien vo veku 35 a viac rokov so štrukturálnym znakom z,

$\sum_{x=35}^{49} N_x^{z,l}$ je počet živonarodených detí prvého poradia ženám so štrukturálnym znakom z vo veku 35 – 49 rokov,

$\sum_{x=35}^{49} P_{1.7}^{z,0}$ je stredný stav počtu bezdetných žien (osoby s 0 deťmi) so štrukturálnym znakom z vo veku 35 – 49 rokov.

Historický kontext neskorého materstva na Slovensku

Rodenie detí v pokročilom veku bolo na Slovensku najmä pred druhou svetovou vojnou v podstate bežným javom, ktorý významným spôsobom prispieval k celkovej intenzite reprodukcie. Empiricky to potvrdzujú aj údaje prezentované na grafe č. 1. Napríklad na začiatku 20. rokov minulého storočia v pokročilom reprodukčnom veku sa v kumulatívnom vyjadrení priemerne jednej žene narodilo viac ako jedno dieťa, čo predstavovalo niečo viac ako štvrtinu z celkovej plodnosti. Na časté využívanie tohto vekového spektra pri rodení detí signalizuje aj skutočnosť, že vo veku 40 a viac rokov sa koncentrovala ešte takmer desatina plodnosti.

Celková transformácia procesu plodnosti v rámci prvej demografickej revolúcie a s ňou spojená vedomá redukcia počtu detí v rodine prispievali k postupnej redukcii neskorej plodnosti na Slovensku. V druhej polovici 30.

⁷ Keďže kombinujeme dva rozdielne zdroje údajov (sčítanie obyvateľov, Hlásenie o narodení obyv. 2-12) môže dochádzať pri deklaratórnych položkách (napr. národnosť) k určitým disparitám. Tie potenciálne môžu následne ovplyvniť získané výsledky. Napríklad, ak v sčítaní deklaroval rómsku národnosť nižší počet žien, ako by tomu malo byť pri narodení dieťaťa, výsledná miera môže byť nadhodnotená (a opačne). Vzhľadom na časovú blízkosť oboch zdrojov údajov sa však domnievame, že by k takýmto disparitám nemalo prebiehať v signifikantnej miere.

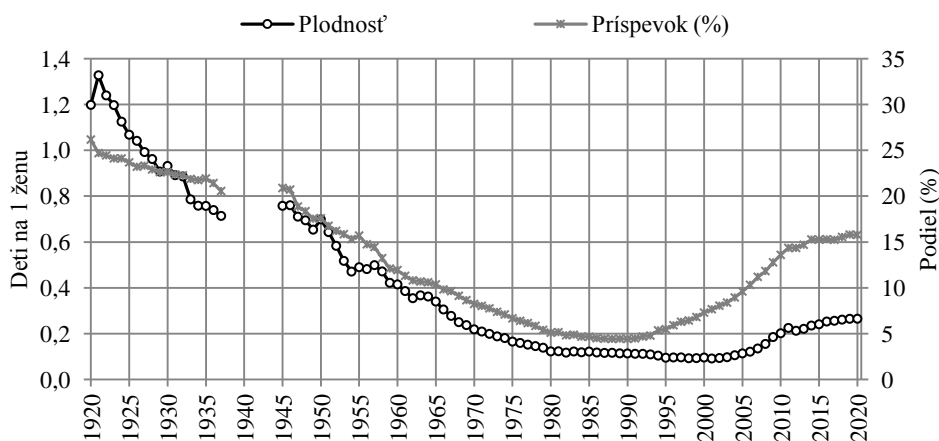
rokov sa tak kumulatívna plodnosť vo veku 35 a viac rokov dostala tesne nad hranicu 0,7 dieťaťa na ženu, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo približne pätinu z celkovej reprodukcie (pozri graf č. 1).

Po druhej svetovej vojne došlo postupne k presadeniu sa dvojdetného (predovšetkým v 70. a 80. rokoch) maximálne trojdetného modelu rodiny pri preferencii skorého začiatku a ukončenia reprodukčných dráh. K realizácii týchto reprodukčných zámerov pritom dochádzalo často v krátkych medzi-pôrodných intervaloch po sebe, takmer výlučne v prvej polovici reprodukčného obdobia. (Šprocha – Tišliar 2016) Špecifické podmienky pre demografickú reprodukciu, ktoré prinieslo obdobie minulého politického režimu, nevytvárali v odkladaní rodenia detí do vyššieho veku vítané nastavenie životných dráh mladých osôb. (Sobotka 2011) Práve naopak, skorý vstup do manželstva a rodičovstva sa stal ešte viac obľúbeným, na čo poukázali viaceré analýzy procesu sobášnosti a plodnosti po druhej svetovej vojne. (napr. Potančoková a kol. 2008; Šprocha – Ďurček 2018; Šprocha – Tišliar 2018) Prispievalo k tomu viacero faktorov. Jednak to bola výrazná regulácia vzdelanostných dráh s preferenciou stredoškolského vzdelania a významného obmedzenia počtu študentov vysokých škôl. Ďalej išlo o povinnosť zapojenia do pracovného procesu často direktívne nastaveného v kombinácii so značnou platovou nivelizáciou, čo značne degradovalo snahy o získavanie vyššieho vzdelania, kariérny rast bol spojený s vekom a členstvom v strane a pod. Dôležitým aspektom bolo tiež nastavenie oficiálnej populačnej politiky v mnohých smeroch zvyhodňujúcej mladé rodiny s deťmi. K tomu je potrebné tiež spomenúť minimálne možnosti kompetitívnych alternatív voči manželstvu a rodičovstvu a spoločenskú akceptáciu skorého materstva a rodičovstva. Ku koncentrácii reprodukcie v mladom veku prispela aj nízka informovanosť v oblasti sexuality, plánovania rodičovstva, nedostupnosť moderných antikoncepčných prostriedkov a v neposlednom rade aj liberalizácia potratovej legislatívy, keď interrupcie sa stali dôležitým nástrojom regulácie počtu narodených detí a tým aj ďalšej redukcie neskorého materstva. Dlhodobým pôsobením týchto faktorov sa od druhej polovice 40. rokov intenzita plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku, ako aj jej príspevky na celkovej reprodukcii výrazne a v podstate kontinuálne znižovali. Už v prvej polovici 50. rokov tak v priemere na jednu ženu vo veku 35 a viac rokov pripadalo menej ako 0,5 dieťaťa a od začiatku 70. rokov to bolo menej ako 0,2 dieťaťa (graf č. 1). Váha plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku tak v predmetných desaťročiach klesla z viac ako 15 % na polovicu (pozri graf č. 1). Vývoj v ďalších rokoch už nebol tak dramatický, keďže hlavný faktor v podobe vedomej regulácie veľkosti rodiny na dve maximálne tri deti sa postupne vyčerpával a rovnako aj došlo k určitej stabilizácii vekovo-špecifického modelu plodnosti a tým aj samotnej úrovni a príspevkov plodnosti žien vo veku 35 a viac rokov. Do konca

80. rokov sa preto kumulovaná plodnosť v tomto vekovom spektre dostala na hranicu 0,1 dieťaťa na ženu a jej váha klesla pod úroveň 5 % (graf č. 1).

Uvedený vývoj bol v ostrom protiklade so situáciou, ktorú postupne môžeme identifikovať od polovice 60. rokov minulého storočia v podstate vo všetkých krajinách bývalého západného bloku. (Sobotka 2004) Práve spomínané skoré načasovanie prvého sobáša a narodenie prvého dieťaťa predstavovali jedny z najdôležitejších znakov, ktorými sa odlišoval charakter rodinného a reprodukčného správania krajín bývalého východného bloku od západu na konci 80. rokov. (Calot – Rychtaříková 1992; Monnier – Rychtaříková 1992) Plodnosť v pokročilom reprodukčnom veku tak zohrávala v tomto období len marginálnu úlohu pre celkovú intenzitu rodičovstva.

Graf č. 1: Kumulatívna plodnosť žien vo veku 35 a viac rokov a jej príspevyk k celkovej plodnosti na Slovensku v rokoch 1920 – 2020

Zdroj údajov: ŠÚ SR 1920 – 2020, DATACube, ČSÚ 1981, výpočty autorov

Zmena spoločenských, hospodárskych, kultúrnych a politických podmienok po roku 1989 priniesla okrem iného aj fundamentálne posuny v charaktere demografickej reprodukcie. K jej hlavným znakom patrí odkladanie materských štartov do vyššieho veku a tým aj posun realizácie ďalších reprodukčných zámerov. Z hľadiska neskorej plodnosti však situácia nebola v posledných troch desaťročiach taká jednoznačná. Ako je možné vidieť z grafu č. 1, celková intenzita plodnosti vo veku 35 a viac rokov skôr stagnovala respektíve dokonca mierne klesla. V rokoch 1995 – 2003 sa udržiavala pod hranicou 0,10 dieťaťa na ženu. Až oživenie reprodukcie v posledných približne 15 rokoch, ktoré je podmienené najmä zvýšením intenzity rodenia detí vo vyššom veku ako dôsledok snáh žien o dobiehanie odložených reprodukčných zámerov (napr.

Potančoková 2009 a 2013; Šprocha a Tišliar 2016), prinieslo aj nárast kumulatívnej plodnosti žien vo veku 35 a viac rokov. Vďaka tomu sa priemerný počet detí na jednu ženu v pokročilom reprodukčnom období dostal nad hranicu 0,20 dieťaťa a podľa posledných dostupných údajov už dosahuje takmer 0,27 dieťaťa. Na druhej strane je z grafu č. 1 tiež zrejmé, že posledné roky priniesli aj spomalenie rastového trendu, ktoré je možné dávať do súvislosti s ukončovaním procesov transformácie plodnosti odkladaním a určitou stabilizáciou vekovo-špecifického modelu plodnosti.

Keďže 90. roky sa niesli predovšetkým v znamení výrazného prepadu plodnosti žien v mladom veku ako dôsledok dynamicky sa presadzujúceho modelu odmietania skorého materstva, pri minimálnych zmenách v plodnosti v neskorom veku mohlo už v podstate od začiatku transformácie dochádzať k zvyšovaniu hodnôt príspevkov plodnosti žien vo veku 35 a viac rokov. Z pôvodných menej ako 5 % sa v roku 2006 dostali nad hranicu 10 %, pričom v posledných rokoch došlo k určitej stabilizácii tesne nad úrovňou 15 %.

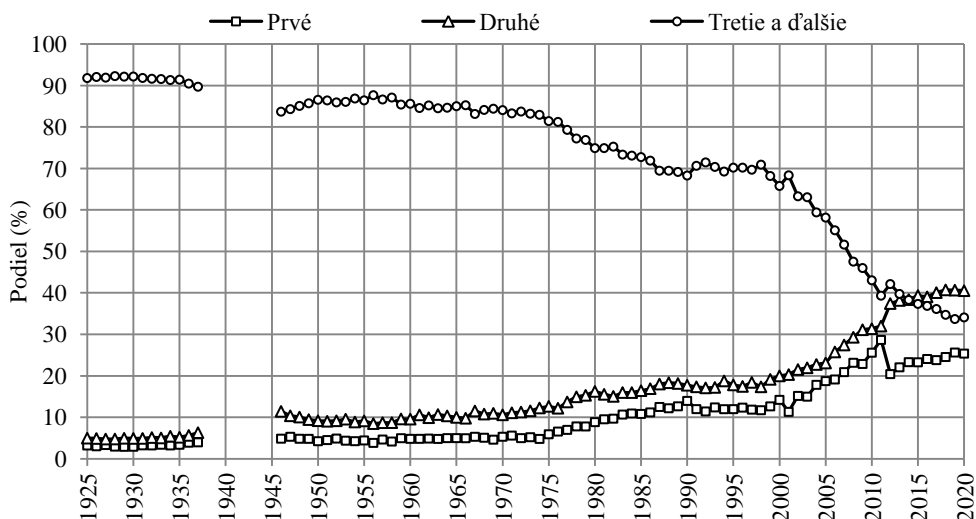
Proces plodnosti v neskorom veku počas storočného vývoja na Slovensku prešiel nielen zmenami z hľadiska intenzity a jeho vplyvu na celkovú reprodukciu, ale aj z pohľadu svojej vnútornej štruktúry. Obmedzený rozsah zdrojových databáz umožnil však analyzovať len poradie narodeného dieťaťa a jeho legitimitu.

Ako sme už spomenuli vyššie, od konca 19. storočia sa na Slovensku postupne presadzovala vedomá regulácia plodnosti a tým aj počtu narodených detí. Dôsledkom boli zmeny v paritnej štruktúre žien a s čoraz väčším príklonom k dvojdetnej a trojdetnej rodine po druhej svetovej vojne sa preto postupne transformovala aj paritná štruktúra neskorej plodnosti. V medzivojnovom období však tieto zmeny boli ešte málo viditeľné, keďže plodnosť tretieho a ďalšieho poradia klesla len z takmer 92 % na približne 89 %. Príspevky plodnosti prvých a druhých detí sa naopak mierne zvýšili. Naďalej však spoločne tvorili len asi desatinu z celkovej plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku (graf č.2). Neskoré materstvo na Slovensku preto bolo v tomto období stále predovšetkým priestorom pre kompletizáciu veľkosti rodiny.

Keďže rodiny s tromi a viac deťmi boli popri dvojdetnom modeli tiež pomerne časté, v prvých povojnových rokoch k výraznejším zmenám v štruktúre neskorej plodnosti podľa parity nedochádzalo. Až 70. a 80. roky priniesli aj v tomto smere významnú regresiu v prospech plodnosti prvého a najmä druhého poradia. Na konci obdobia minulého politického režimu vo veku 35 a viac rokov tvorila plodnosť prvých detí približne desatinu a druhých detí asi pätinu z celkovej plodnosti žien v pokročilom reprodukčnom veku. Nástup procesu odkladania a najmä rekuperačnej fázy v posledných rokoch priniesol významný prerod tohto obrazu. Plodnosť prvých detí predstavuje v súčasnosti už takmer štvrtinu z celkovej plodnosti žien vo veku 35 a viac rokov, kým

príspevky tretích a ďalších detí klesli na približne jednu tretinu. Znamená to, že hlavnú úlohu pre intenzitu realizácie neskorého materstva už zohráva rodenie druhých detí.

Graf č. 2: Štruktúra plodnosti žien vo veku 35 a viac rokov podľa poradia narodeného dieťaťa na Slovensku v rokoch 1925 – 2020

Pozn.: Zmena štruktúry a najmä pokles podielu prvých detí v roku 2012 súvisí so zmenou metodiky vykazovania narodených detí v zahraničí matkám s trvalým pobytom na Slovensku. Tieto deti ŠÚSR už nezaraďuje do Hlásenia o narodení Obyv 2-12.

Zdroj údajov: ŠÚ SR 1925 – 2020, DATACube, ČSÚ 1981, výpočty autorov

Materstvo bolo na Slovensku dlhodobo viazané so životom v manželstve a až obdobie po roku 1989 prinieslo výrazné narušenie tohto vzťahu. Okrem toho sa však tiež ukazuje, že rodenie detí mimo manželstva je podmienené aj vekom ženy a teda životnou fázou, v ktorej sa nachádza. Túto skutočnosť empiricky potvrdili aj niektoré predchádzajúce analýzy. (napr. Zeman 2007; Šprocha – Tišliar 2021) Vo všeobecnosti pritom platí, že vyšší podiel detí narodených nevydatým ženám je spojený so začiatkom a koncom reprodukčného obdobia. Naša analýza historických údajov však upozorňuje, že aj v tomto prípade došlo k určitým zmenám. V medzivojnovom období a v prvých povojnových rokoch platilo, že podiel detí narodených mimo manželstva ženám vo veku 35 a viac rokov (3 – 4 %) zaostával za priemerom celého reprodukčného veku (7 – 8 %). S postupným celkovým znížením váhy detí narodených nevydatým ženám došlo aj k poklesu ich zastúpenia v pokročilom reprodukčnom veku (pod 4 %), ako aj k určitému zblíženiu s priemerom za celé

reprodukčné obdobie (4 – 5 %). K tomu však prispel aj rastový trend identifikovaný vo veku 35 a viac rokov s počiatkom na konci 60. rokov (nárast z 3,5 % na viac ako 13 %). Jeho výsledkom bolo, že približne od polovice 70. do polovice 90. rokov bolo rodenie detí mimo manželský zväzok v pokročilom reprodukčnom období častejším javom. Môžeme sa len domnievať, že vzhľadom na spomínanú koncentráciu plodnosti do mladého veku, skoré ukončovanie reprodukcie a orientáciu na dvoj až trojdetný model rodiny, bolo neskoré materstvo skôr doménou reprodukčne sa čoraz viac špecificky správajúcich skupín žien, pre ktoré bolo typické častejšie nielen rodenie väčšieho počtu detí, ale aj realizácia týchto zámerov mimo manželský zväzok. Keďže s prehĺbujúcim sa odkladaním a nástupom rekuperácie sa vo veku 35 a viac rokov v čoraz väčšej miere odohráva nielen narodenie druhého dieťaťa, ale aj začiatok reprodukčných dráh a tieto nie sú v populácii Slovenska špecifickými typmi tranzícií, výsledkom je opätovný návrat modelu, keď v sledovanom vekovom intervale je podiel detí narodených mimo manželstva podpriemerný. S tým môže do určitej miery súvisieť aj predpokladané častejšie rodenie detí u vzdelanejších žien, u ktorých je stále možné pozorovať užšie prepojenie medzi reprodukciou a životom v manželskom zväzku. Pre úplnosť ešte dodáme, že medzi rokmi 1990 a 2020 došlo na Slovensku k nárastu podielu detí narodených mimo manželstva z necelých 8 % na viac ako 40 %, kým vo veku 35 a viac rokov sa váha detí nevydatých žien zvýšila z približne 10 % na 34 %.

Diferenčná analýza neskorého materstva na Slovensku a jeho premena po roku 1989

Najvyššiu intenzitu plodnosti v neskorom veku vykazovali na začiatku 90. rokov vydaté a rozvedené ženy a najnižšiu sme identifikovali u ovdovených. Celkovo je však z tab. č. 1 zrejmé, že rozdiely medzi jednotlivými skupinami rodinných stavov neboli príliš veľké. Aj to nepriamo poukazuje na skutočnosť, že materstvo v pokročilom reprodukčnom veku bolo na začiatku transformačného obdobia stále skôr marginálnym javom. Približne o dve desaťročia neskôr naše výsledky potvrdzujú jednak významný nárast intenzity rodenia detí vo veku 35 a viac rokov a to bez ohľadu na rodinný stav, ale aj zrejmy nástup divergentných trendov. Oveľa dynamickejšie tento proces nastal u slobodných žien, ktoré sa vyznačovali najvyššou intenzitou reprodukcie v tomto vekovom spektre. S určitým odstupom nasledovali vydaté ženy a až výrazne za nimi zostávajúce skupiny rodinného stavu.

Tabuľka č. 1: Čisté miery plodnosti žien s vybranými charakteristikami a miestom trvalého bydliska matky na Slovensku v období rokov 1992 – 1994 a 2010 – 2012

Indikátor	Priemerný počet detí na 1000 žien vo veku 35+ rokov		Priemerný počet prvých detí na 1000 bezdetných žien vo veku 35+ rokov	
	1992 - 1994	2010 - 2012	1992 - 1994	2010 - 2012
<i>Rodinný stav</i>				
slobodné	5,2	19,3	3,7	15,3
vydaté	7,7	16,4	27,2	111,3
rozvedené	6,1	9,7	5,7	49,2
ovdovené	3,3	6,2	4,1	10,5
<i>Najvyššie dosiahnuté vzdelanie</i>				
základné a bez vzdelania	5,8	20,3	5,0	16,6
stredoškolské bez maturity	8,0	9,7	11,4	17,4
stredoškolské s maturitou	7,3	14,0	11,8	44,3
vysokoškolské	10,5	25,8	16,2	59,1
<i>Národnosť</i>				
slovenská	7,6	16,2	10,9	35,8
maďarská	4,2	9,5	9,6	18,7
rómska	18,5	14,2	7,9	1,2
iná	5,8	10,7	9,1	26,3
<i>Typ miesta bydliska</i>				
mesto	6,9	16,0	11,2	43,2
vidiecka obec	7,8	14,0	9,4	28,5
<i>Veľkostná skupina miesta obce bydliska</i>				
do 2000 obyvateľov	7,5	13,5	9,6	27,0
2000-4999 obyvateľov	8,0	14,6	8,8	31,1
5000-9999 obyvateľov	7,3	16,7	9,6	48,8
10000-19999 obyvateľov	7,3	12,0	11,4	29,1
20000-49999 obyvateľov	6,7	13,6	11,1	38,0
50000-99999 obyvateľov	7,4	16,1	10,9	41,5
100 000 a viac obyvateľov	6,7	22,0	12,2	54,2
<i>Kraj miesta bydliska</i>				
Bratislavský	6,5	23,2	11,5	59,8
Trnavský	5,3	12,9	7,3	33,2
Trenčiansky	7,2	13,4	10,8	31,5
Nitriansky	5,1	12,0	9,7	29,3
Žilinský	10,0	15,7	12,8	34,3
Banskobystrický	5,5	12,2	9,2	31,1
Prešovský	11,6	16,1	10,8	35,6
Košický	7,1	15,3	12,0	38,2

Pozn.: Všetky charakteristiky matky sa viažu k dátumu narodenia dieťaťa

Zdroj údajov: ŠÚ SR, Anonymizovaná primárna databáza Hlásení obyv. 3-12 roky 1992 – 1994 a 2010 – 2012, SĽDB 1991, SODB 2011, výpočty autorov

Ak sa pozrieme na úroveň čistých mier plodnosti bezdetných slobodných žien, zistíme, že tieto sú v podstate dlhodobo podpriemerné v porovnaní najmä s vydatými a dokonca aj rozvedenými ženami. Zdá sa teda, že aj napriek nárastu intenzity plodnosti v pokročilom veku, ak žena na Slovensku zostane

slobodná a bezdetná až do dovŕšenia 35. roku života, je stále pomerne vysoká šanca, že sa jej už nepodarí stať matkou. Z tohto hľadiska sa situácia značne zmenila u vydatých a prekvapivo aj u rozvedených osôb. Kým na začiatku 90. rokov na 1000 bezdetných vydatých žien pripadalo len niečo viac ako 27 prvých detí, v rokoch 2010 – 2012 bola táto intenzita viac ako 4-násobne vyššia. Na rozdiel od slobodných je tak zrejme, že vydaté bezdetné ženy majú ďaleko väčšie šance do konca reprodukčného obdobia stať sa aspoň raz matkou. Ešte dynamickejšie vzrástla plodnosť v pokročilom reprodukčnom veku u rozvedených bezdetných.

Ako sme predostreli v teoretickej časti, najvyššie dosiahnuté vzdelanie a s ním spojené priame i nepriame faktory časovania a intenzity reprodukcie predstavujú jednu z najdôležitejších premenných výskytu neskorého materstva. Vo všeobecnosti sa dá pritom očakávať pozitívny vzdelanostný gradient, keď s vyšším vzdelaním je spojená aj vyššia intenzita plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku. Získané výsledky však tento predpoklad úplne nepodporili. Jednoznačne platí, že najvyšší priemerný počet narodených detí, ako aj prvých detí v pokročilom reprodukčnom veku dosahujú ženy s vysokoškolským vzdelaním. Významný nárast intenzity však v tomto vekovom spektre pozorujeme aj u najmenej vzdelaných žien. Tie na začiatku 90. rokov pritom predstavovali skupinu, ktorá sa naopak vyznačovala najnižšou intenzitou neskorého materstva. Keďže v prípade žien so stredoškolským vzdelaním a najmä stredoškolským vzdelaním bez maturity je neskoré materstvo najmenej častým javom, môžeme vo všeobecnosti hovoriť o formovaní tzv. U-profilu, keď maximum dosahujú skupiny na oboch spektrách vzdelanostného gradientu.

Celkom rozdielna situácia však panuje v prípade rodenia prvých detí v pokročilom reprodukčnom veku. Už na začiatku 90. rokov sa dá identifikovať pozitívny vzdelanostný gradient, ktorý v nasledujúcich dvoch desaťročiach ešte zosilnel (tab. č. 1).

Neskoré materstvo na začiatku 90. rokov bolo spájané predovšetkým so ženami hlásiacimi sa k rómskej národnosti. Ak však išlo o prvé materstvo, intenzita v tejto skupine naopak bola najnižšia. Získané výsledky tak potvrdili špecifické nastavenie reprodukčných dráh týchto osôb vyznačujúcich sa skorým začiatkom a častejším rodením detí vyššieho poradia aj v pokročilom reprodukčnom veku. (Šprocha 2014) Zmeny v časovaní a vekovom rozložení plodnosti prispeli k tomu, že v rokoch 2010 – 2012 najvyšší priemerný počet detí na 1 ženu vo veku 35+ rokov, ako aj prvých detí na jednu bezdetnú ženu v predmetnom vekovom spektre dosahovali už ženy slovenskej národnosti. Pri porovnaní s ostatnými národnostnými skupinami k tomu prispela intenzívnejšia rekuperácia a teda väčší presun plodnosti do pokročilého reprodukčného veku (najmä v porovnaní s osobami maďarskej národnosti), ako aj pokračujúci

pokles plodnosti vo vyššom u žien rómskej národnosti saturovaný najmä prehľbujúcim sa obmedzovaním veľkosti rodiny. (pozri napr. Šprocha 2017)

K významnej premene obrazu neskorého materstva došlo aj z hľadiska miesta bydliska matky. Na začiatku 90. rokov bola intenzita materstva v pokročilom reprodukčnom veku vyššia vo vidieckych obciach, menších sídlach vo všeobecnosti (do 5 tis. obyvateľov) a v Žilinskom a Prešovskom kraji. Práve v týchto populáciách bolo možné identifikovať aj častejšie rodenie detí vyšších poradií, ktoré tvorili základ neskorého materstva.

Ak sa však obmedzíme na prvé deti už v rokoch 1992 – 1994 platilo, že o niečo častejšie sa matkami stávali bezdetné ženy vo veku 35 a viac rokov v mestách a tiež väčších a najväčších mestách. Ich pozícia ako priestoru s najvyššou plodnosťou v pokročilom reprodukčnom veku sa v nasledujúcich takmer dvoch desaťročiach ešte zvýraznila. Znamená to, že bezdetné ženy žijúce v mestách, sídlach s viac ako 50 tis. obyvateľmi a najmä v Bratislavskom kraji majú výrazne vyššiu intenzitu prvého materstva v porovnaní s ostatnými skupinami žien. Údaje obdobia 2010 – 2012 tiež poukazujú na skutočnosť, že vidiecky priestor, menšie a malé sídla, ako aj Banskobystrický a Nitriansky kraj sú priestormi, kde posun k neskorému materstvu bol zatiaľ najmenej výrazný.

Diskusia

Neskoré materstvo v európskom priestore nie je len otázkou zmien v reprodukčnom správaní posledných desaťročí. Viaceré analýzy (napr. Prioux 2005; Beaujouan – Sobotka 2019) potvrdili, že vo vybraných krajinách Európy dosahovala plodnosť žien vo veku 35 a viac rokov v minulosti pomerne vysokú úroveň a tvorila nezanedbateľnú časť z celkovej realizovanej plodnosti. To bolo podmienené charakterom reprodukcie, keďže miera vedomého obmedzovania veľkosti rodiny nebola až do konca 19. storočia výraznejšie v týchto spoločnostiach rozšírená a ženy tak rodili deti až do veku, keď sa stávali biologicky neplodnými (Beaujouan – Sobotka 2019). Ako ukázali výsledky našej analýzy, túto skutočnosť môžeme potvrdiť aj v populácii Slovenska. To je v súlade s niektorými staršími prácami Vereša (1983), Fialovej a kol. (1990), či novšími závermi Šprochu a Tišliara (2016 a 2018). Ako sme ukázali, kľúčovým faktorom bolo predovšetkým častejšie rodenie detí vyšších poradií vo veku 35 a viac rokov, keďže dvojdetný model rodiny sa na Slovensku presadil až po druhej svetovej vojne. Špecifické podmienky minulého politického režimu prispeli jednak k zavíšeniu presadenia sa plánovania veľkosti rodiny, kde dominantnou sa stala predovšetkým dvojdetná rodina, posilneniu skorého materstva so skorým ukončovaním reprodukčných dráh, čím sa plodnosť v pokročilom reprodukčnom veku stala marginálnym javom. Až diskontinuita životných podmienok v novom spoločenskom,

politickom, hospodárskom, kultúrnom prostredí po roku 1989 prispela k rozpadu tohto reprodukčného modelu a priniesla zvyšovanie váhy plodnosti a v posledných rokoch aj samotnej intenzity rodenia detí v neskorom veku. Získané výsledky potvrdzujú aj v prípade Slovenska skutočnosť, že tento jav zatiaľ nie je natoľko intenzívny a zatiaľ značne zaostáva za pozorovanými hodnotami z medzivojnového obdobia. Ako však ukazuje vývoj vo viacerých krajinách severnej a najmä južnej Európy, uvedený stav nemusí byť konečný a proces odkladania a tým aj koncentrácie plodnosti do neskorého veku môže pokračovať. V súvislosti s tým je potrebné si tiež uvedomiť, že Slovensko aj napriek popísanému vývojovému trendu patrí v európskom priestore skôr ku krajinám, ktoré sa vyznačujú podpriemernou intenzitou plodnosti žien vo veku 35 a viac rokov, a v ktorých je vplyv tejto časti reprodukčného obdobia značne poddimenzovaný. (Šprocha – Bačík 2020) V tomto kontexte je dôležitá napríklad otázka dostupnosti asistovanej reprodukcie, ktorá by mohla významným spôsobom prispieť k ďalšiemu zvyšovaniu intenzity plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku a jej vplyvu na celkovú plodnosť, ako je tomu v niektorých krajinách západnej a severnej Európy. Opačne by mohlo, a to najmä v kontexte materských štartov, pôsobiť zvyšovanie podielu žien, ktoré sa reprodukčne značne odlišujú od hlavných vývojových trendov. Ide napríklad o osoby s nižším vzdelaním, žijúce v priestoroch segregovaných (rómskych) lokalít, vyznačujúce sa skorým začiatkom reprodukčných dráh, bez výraznejšieho procesu odkladania rodenia detí, no súčasne aj začatou reguláciou veľkosti rodiny vďaka čomu váha plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku klesá.

Rovnako je dôležité diskutovať faktory vplývajúce na formovanie reprodukčných dráh smerujúcich k neskorému materstvu. Tie môžu byť rôznorodé a meniť sa v závislosti od životnej situácie, či fázy životného cyklu. Nedá sa pritom jednoznačne klasifikovať, či ide o štrukturálne (socio-ekonomické) alebo normatívne determinanty. Domnievame sa, že ide o kombináciu oboch, pričom v jednotlivých fázach životných dráh môže dochádzať k určitým posunom v sile ich pôsobenia. Realizácia reprodukčných zámerov po dovŕšení 35. roku života je tak často výsledkom rôznych nastavení životných dráh a jednotlivých prechodov v nich. Ide o výslednicu celého komplexu parciálnych rozhodnutí a životných situácií pôsobiacich na časovanie a postupné dobrovoľné, ale aj nedobrovoľné odkladanie narodenia dieťaťa do pokročilého reprodukčného veku.

Vzhľadom na diverzifikáciu životných dráh, ako aj vekovú pluralizáciu prechodov k dospelosti sa dá očakávať aj prehlbovanie diferencií medzi jednotlivými populačnými skupinami v intenzite, ako aj váhe plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku. Čiastočne to potvrdili aj výsledky našej analýzy. Ukázala sa skutočnosť, že vyššiu plodnosť vo veku 35 a viac rokov majú slobodné a vydaté ženy. Môžeme predpokladať, že rozvedené a ovdovené ženy

v pokročilom reprodukčnom veku už častejšie uzavreli svoje reprodukčné dráhy, kompletizovali veľkosť svojej rodiny v predchádzajúcom zväzku, rovnako môže za nižšou intenzitou reprodukcie stáť ich horšia rodinná, ekonomická, bytová, či partnerská situácia. Na druhej strane u vydatých žien vo veku 35 a viac rokov je skôr predpoklad, že uvedené faktory sú priaznivejšie nastavené a keď k tomu pripočítame kontinuálne odkladanie procesu vstupov do manželstva na Slovensku, je zvyšujúca sa plodnosť v pokročilom reprodukčnom veku len odzrkadlením týchto transformačných zmien. Slobodné ženy v sledovanom vekovom spektre predstavujú do určitej miery stále špecifickú podskupinu. Tá však bude tvorená ženami s celým spektrom životných dráh. Na jednej strane to môžu byť emancipované, na kariéru zamerané osoby, ďalej ženy, ktoré sa z rôznych dôvodov programovo vyhýbali a vyhýbajú manželstvu, alebo mali a majú problémy si nájsť na sobášnom trhu vhodného manželského partnera až napokon ich snaha o realizáciu materských aspirácií napríklad končí narodením dieťaťa mimo manželský zväzok v pokročilom reprodukčnom veku. Ďalšou skupinou sú ženy, ktoré dlhodobo žijú v rôznych formách nemanželských párových zväzkov, v ktorých realizujú nielen svoje prvé reprodukčné zámery.

V prípade rodenia prvých detí v pokročilom reprodukčnom veku získané výsledky naznačili, že ide predovšetkým o vydaté a s odstupom rozvedené ženy. Vzhľadom na výrazné odkladanie vstupov do manželstva, ako aj samotné posúvanie rodenia detí v manželskom zväzku uvedené zistenie nie je prekvapením. V spojitosti s rozvedenými ženami sa môžeme domnievať, že ide o špecifickú skupinu žien, ktoré rozvodom ukončili predchádzajúce nefunkčné bezdetné manželstvo a v novom zväzku, resp. s novým partnerom ešte „stihnú“ založiť rodinu. Práve rozvod môže predstavovať rozhodujúci faktor, ktorý prispel v ich prípade k zvráteniu celoživotnej bezdetnosti.

Formovanie U-profilu neskorej plodnosti v spojitosti s dosiahnutým vzdelaním žien môže byť do určitej miery prekvapením. V prípade najmenej vzdelaných matiek je však potrebné predpokladať určitú špecifickú selekciu, keďže tieto osoby často pochádzajú zo znevýhodneného prostredia, segregovaných (rómskych) osád s horším zdravotným stavom, s problematickým postavením na sobášnom trhu, oficiálnom trhu práce a pod., čo do značnej miery ovplyvňuje charakter ich reprodukčných dráh. Ten sa vyznačuje nielen skorším začiatkom, ale aj častejším rodením detí vyššieho poradia v neskoršom veku. Odkladanie rodenia detí do pokročilého reprodukčného veku v prípade najvzdelanejších žien bolo naopak očakávaným javom, ktorý súvisí s celkovým nastavením životných dráh týchto osôb, posúvaním celého spektra životných prechodov. Nižšia plodnosť žien so stredoškolským vzdelaním vo veku 35 a viac rokov by v zmysle výskumu Šprocha a Tišliar (2019) mohla súvisieť

s obmedzenou rekuperáciou odložených pôrodov do vyššieho veku, kým ženy s vysokoškolským vzdelaním sú v tomto smere naopak pomerne úspešné.

Získané výsledky potvrdili existenciu pomerne významných rozdielov v intenzite plodnosti v neskorom veku aj z hľadiska miesta bydliska. Došlo k zvýrazneniu najväčších miest, Bratislavského kraja ako priestorov s najvyššou úrovňou rodenia detí v pokročilom reprodukčnom veku. Prispela k tomu nielen jeho dynamika odkladania rodičovstva do vyššieho veku, ale aj úspešnosť ich rekuperácie, čo sa napokon podpísalo v prípade prvých detí, ako aj celkovej plodnosti.

Na druhej strane sa môžeme domnievať, že za podpriemernou úrovňou plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku v menších a malých sídlach, v Banskobystrickom a Prešovskom kraji stojí kombinácia niekoľkých faktorov. Na jednej strane je to samotné skoršie časovanie začiatku reprodukčných dráh, ale aj ich ukončovanie, menej výrazná až v niektorých prípadoch značne obmedzená rekuperácia, ako aj nižšia sobášnosť a naopak vyššia rozvodovosť (najmä v okresoch na juhu Banskobystrického a Nitrianskeho kraja, pozri Bleha a kol. 2014). Okrem toho do hry vstupuje aj štrukturálne zloženie miestneho obyvateľstva (nižšie vzdelanie, vyšší podiel osôb maďarskej národnosti), ako aj horšie socio-ekonomické podmienky (najmä v prípade identifikovaných krajov), ktoré limitujú možnosti realizácie (všetkých) reprodukčných zámerov. Nezodpovedanou otázkou sú tiež možné vplyvy miestnych komunít, vrstvníc-kých skupín a ich normatívne vekové nastavenie tzv. správneho veku ženy na pôrod. Do úvahy pripadá najmä v spojitosti so segregovanými skupinami aj prepojenie skorého rodičovstva so sociálnym systémom v kontexte tzv. redukcie neistoty. (Friedman a kol. 1994)

Záver

Výsledky našich analýz potvrdili, že neskoré materstvo zažíva od začiatku 90. rokov na Slovensku renesanciu, no ani zďaleka ešte nedosahuje svojou intenzitou a ani váhou na celkovej plodnosti takú úroveň, akú sme mohli identifikovať v medzivojnovom období. Rovnako aj z medzinárodného hľadiska môžeme skôr Slovensko zaradiť medzi krajiny s podpriemernou hladinou reprodukcie v pokročilom reprodukčnom veku. Priestor na ďalšie zvyšovanie tak zostáva pomerne značný, aj keď vývoj v posledných rokoch zatiaľ nenasvedčuje ďalšej dynamizácii starnutia profilu reprodukcie. Čiastkové výsledky skôr naznačujú na určitú stagnáciu a tým aj stabilizáciu vekového modelu plodnosti. Okrem samotnej intenzity a príspevkov plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku prešlo neskoré materstvo na Slovensku aj zmenami z pohľadu parity narodených detí a ich legitimacy. V zmysle celospoločenského rozšírenia vedomej regulácie počtu detí v rodinách, ako aj presadenia najmä dvojdetného modelu rodiny sme boli postupne svedkami

poklesu intenzity a váhy rodenia tretích a ďalších detí v pokročilom reprodukčnom veku. Zmeny v reprodukčnom správaní prebiehajúce v posledných troch desaťročiach následne prispeli k zvýrazneniu úrovne plodnosti prvých a druhých detí, ktoré sa stali aj v pokročilom reprodukčnom veku dominantným prvkom reprodukčných zámerov. Rastový trend bolo možné pozorovať aj z hľadiska podielu detí narodených mimo manželstva. Pritom práve neskoré materstvo sa pred rokom 1989 vyznačovalo častejším rodením detí nevydatými ženami. Tento obraz však prešiel značnou premenou, keďže pokročilý reprodukčný vek je v čoraz väčšej miere využívaný na realizáciu reprodukčných zámerov aj vydatými osobami. Získané výsledky tak potvrdili, že v súčasnosti aj napriek nespornému nárastu podielu detí narodených mimo manželstva je vo veku 35 a viac rokov ich zastúpenie signifikantne nižšie, ako je priemer za celé reprodukčné obdobie.

Na začiatku 90. rokov bola intenzita neskorého materstva na Slovensku pomerne nízka. Medzi sledovanými skupinami žien existovali výrazne menšie rozdiely v jej úrovni, ako tomu bolo približne o dve desaťročia neskôr. Rovnako sme tiež zistili, že k nárastu významu plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku došlo v podstate bez ohľadu na rodinný stav, vzdelanie, národnosť, či miesto bydliska ženy, a to u pôrodov celkovo, ako aj u prvých detí. Súčasne s tým však zmenené podmienky na reprodukciu po roku 1989 prispeli k formovaniu niektorých typických diferenčných znakov. Vyššia úroveň neskorého materstva je spájaná najmä so slobodnými a vydatými ženami, obomi koncami vzdelanostného spektra, skôr so ženami deklarujúcimi slovenskú národnosť a tiež osobami s trvalým pobytom v mestskom prostredí, v najväčších mestách a v Bratislavskom kraji.

Výsledky našej štúdie predstavujú svojou povahou len úvod do problematiky neskorej plodnosti. Vzhľadom na aplikovaný transversálny prístup je potrebné upozorniť na jeho limitácie. Predovšetkým prierezový pohľad neumožňuje sledovať značne diverzifikovanú a v mnohých prípadoch komplikovanú cestu v životných dráhach žien ústiacu do realizácie reprodukcie v pokročilom reprodukčnom veku. Je potrebné si uvedomiť, že je len „výsekom“ situácie v danom kalendárnom roku, ktorá v sebe zahŕňa rôzne kohorty osôb s rôznymi vlastnosťami, či reprodukčnou históriou. Navyše prierezové údaje môžu rýchlo reagovať na prudké zmeny externých podmienok reprodukcie a tým do určitej miery skresľovať získané výsledky. Určitou limitáciou môže byť tiež kombinácia dvoch zdrojov údajov – sčítania obyvateľov a vitálnej štatistiky. Na druhej strane je však potrebné tiež doplniť, že v dátových podmienkach Slovenska v podstate v súčasnosti neexistuje alternatíva. Určité možnosti poskytuje kohortná analýza, ktorá lepšie zohľadňuje koncept životných dráh a v nich rodičovských prechodov. Vhodná úprava prierezových údajov do kohortnej podoby, ktorá je v prípade Slovenska k dispozícii, však

prináša len základný vývojový obraz bez hlbšej diferenčnej analýzy a aj to len v prípade kohort žien s ukončenou reprodukciou. Preto vplyv zmien reprodukčného správania po roku 1989 sa v nich zatiaľ odzrkadľuje len v obmedzenej miere. Určité prehĺbenie našich poznatkov by mohla priniesť analýza v čase písania tohto príspevku ešte nedostupných výsledkov nedávno skončeného sčítania obyvateľov z roku 2021.

Branislav Šprocha absolvoval magisterské a doktorandské štúdium (2011) na Prírodovedecké fakulte Univerzity Karlovy v Prahe v odbore demografia. V roku 2021 sa habilitoval v programe humánna geografia. Od roku 2007 je vedecko-výskumným pracovníkom Inštitútu informatiky a štatistiky vo Výskumnom demografickom centre v Bratislave a od roku 2009 vedeckým pracovníkom Prognostického ústavu Slovenskej akadémie vied. V oblasti demografie sa špecializuje na problematiku sobášnosti, rozvodovosti, populačného vývoja, transformácie reprodukčného správania po roku 1989 a jeho dopadov na spoločnosť. Okrem toho sa venuje tiež analýze vybraných populačných štruktúr, reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva na Slovensku a problematike populačného prognózovania.

Anna Fitalová absolvovala magisterské štúdium (2021) na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave na Katedre ekonomickej a sociálnej geografie, demografie a územného rozvoja v odbore humánna geografia a demografia v štátnej správe a samospráve. V oblasti demografie sa zameriava na problematiku skorého a neskorého materstva na Slovensku a v európskom priestore.

LITERATÚRA

- ADSERA, A., 2004: Changing Fertility Rates in Developed Countries. The Impact of Labour Market Institutions. *Journal of Population Economics*, 17(1): 1-27.
- ARNETT, J., 2004: Emerging Adulthood. The Winding Road from the Late Teens through the Twenties. Oxford: Oxford University Press.
- BEAUJOUAN, E. – SOBOTKA, T., 2017: Late Motherhood in Low-Fertility Countries: Reproductive Intentions, Trends and Consequences. Vienna Institute of Demography Working Papers, 02/2017.
- BEAUJOUAN, É. – SOBOTKA, T., 2019: Late Childbearing Continues to Increase in Developed Countries. *Population Societies*, 562(1): 1-4.
- BECK, U., 1992: Risk Society. Towards a New Modernity. London: Sage Publications.
- BECKER, G. S., 1981: A Treatise on the Family. Cambridge: Harvard University Press.
- BECKER, G. S., 1997: Teorie preferencií. Praha: Dokořán, Liberální institut.
- BERRINGTON, A., 2004: Perceptual Postponers? Women's Men's and Couple's Fertility Intentions and Subsequent Fertility Behaviour. *Population Trends*, 117: 9-19.

- BILLARI, F. C. – KOHLER, H. P. – ANDERSSON, G. – LUNDSTRÖM, H., 2007: Approaching the Limit: Long-Term Trends in Late and Very Late Fertility. *Population and Development Review*, 33(1): 149-170.
- BLEHA, B. – VAŇO, B. – BAČÍK, V. (eds.), 2014: Demografický atlas Slovenskej republiky. Bratislava: Geografika.
- BLOSSFELD, H. P. – HUININK, J., 1991: Human Capital Investments or Norms of Role Transition? How Women's Schooling and Career Affect the Process of Family Formation. *American Journal of Sociology*, 97(1): 143-168. DOI: 10.1086/229743
- BLOSSFELD, H. P. – MILLS, M., 2003: Globalization, Uncertainty and Changes in Early Life Courses. *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 6(2): 188-218.
- BOSVELD, W., 1996: The Ageing of Fertility in Europe – A Comparative Demographic – Analytic Study. Amsterdam: Thesis Publishers.
- BYNNER, J., 2005: Rethinking the Youth Phase of Life Course: The Case for Emerging Adulthood? *Journal of Youth Studies*, 8(4): 367-384.
- CALOT, G. – RYCHTAŘÍKOVÁ, J., 1992: Vznik a zánik manželských svazků a plodnost žen v Československu a Francii. In: Z. Pavlík.(ed.): *Sňatečnost a rodina*, Praha: Academia, s. 35-79.
- ČSÚ, 1981: Věkové složení obyvatelstva v letech 1920 – 1937 a 1945 – 1979 (ČSSR, ČSR, SSR). Praha.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2018: Neskorá mladosť. Nový generačný model prechodu do dospelosti a jeho príčiny. Aktuálne oblasti spoločenskovedného výskumu. Zborník príspevkov z VIII. doktorandskej konferencie. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, s. 17-29.
- EASTERLIN, R. A., 1978: What Will 1984 be Like? Socioeconomic Implications of Recent Twists in Age Structure. *Demography*, 15(4): 397-432.
- FIALOVÁ, L. – PAVLÍK, Z. – VEREŠ, P. 1990: Fertility Decline in Czechoslovakia during the Last Two Centuries. *Population Studies*, 44(1): 89-106.
- FRIEDMAN, D. – HECHTER, M. – KANAZAWA, S., 1994: A Theory of the Value of Children. *Demography* 31(3): 375-401. <https://doi.org/10.2307/2061749>
- FREJKA, T., 2008: Determinants of Family Formation and Childbearing During the Societal Transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research*, Special collection 19(7): 139-170.
- HAJNAL, J., 1965: European Marriage Patterns in Perspective. In: D. V. Glass – D. E. Ch. Eversley (eds.) *Population in History*. London: Routledge, s. 101-143.
- HAKIM, C., 2000: Work-Lifestyle Choices in the 21st Century: Preference Theory. New York: Oxford University Press.
- HAKIM, C., 2003: A New Approach to Explaining Fertility Patterns: Preference Theory. *Population and Development Review*, 29(3): 349-374.
- HAKIM, C., 2006: Women, Careers, and Work-Life Preferences. *British Journal of Guidance & Counselling*, 34(3): 279-294.
- HAŠKOVÁ, H., 2006: Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy. In: H. Hašková (ed.) *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 22-58.

- CHALOUPKOVÁ, J., 2010: Proměny rodinných a profesních startů. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- KOHLER, H. P. – BILLARI, F. C. – ORTEGA, J. A., 2002: The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4): s. 641-680.
- KOHLER, H. P. – BILLARI, F. C. – ORTEGA, J. A., 2006: Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options. In: F. Harris, (ed.): *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?* Lanham: Rowman & Littlefield Publishers. s. 48-109.
- KRAVDAL, Ø., 1994: The Importance of Economic Activity, Economic Potential and Economic Resources for the Timing of First Births in Norway. *Population Studies* 48(2): 249-267. DOI: 10.1080/0032472031000147786
- KRAVDAL, Ø. – RINDFUSS, R. R., 2008: Changing Relationships between Education and Fertility: A Study of Women and Men Born 1940 to 1964. *American Sociological Review*, 73: 854-873. DOI: 10.1177/000312240807300508
- KULU, H., 2013: Why Fertility Levels Vary between Urban and Rural Areas? *Regional Studies*, 47(6): 895-912.
- KULU, H. – VIKAT, A., 2007: Fertility Differences by Housing Type: The Effect of Housing Conditions or Selective Moves? *Demographic Research*, 17(26): 775-802.
- LESTHAEGHE, R., 1995: *The Second Demographic Transition in Western Countries. An Interpretation. Gender and Family Change in Industrialized Countries.* Oxford: Clarendon Press, s.17-62.
- LESTHAEGHE, R. – NEELS, K., 2002: From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18(4): 325-360.
- LESTHAEGHE, R. – SURKYN, J., 2002: New Forms of Household Formation in Central and Eastern Europe: Are they Related to Newly Emerging Value Orientations? *Economic Survey of Europe 2002/1.* Economic Commission for Europe, United Nations, New York and Geneva, s. 197-216.
- MCDONALD, P., 2000a: Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility. *Journal of the Australian Population Association*, 17(1): 1-16.
- MCDONALD, P., 2000b: Gender Equity in Theories of Fertility Transition. *Population and Development Review*, 26(3): 427-439.
- MCDONALD, P., 2002: *Low Fertility Unifying the Theory and the Demography.* Demography and Sociology Program. Australian National University.
- MIETTINEN, A. – ROTKIRCH, A. – SZALMA, I. – DONNO, A. – TANTURRI, M. L., 2015: Increasing Childlessness in Europe: Time Trends and Country Differences. *Families and Societies*, 33: 1-66.
- MILLS, B. – BLOSSFELD, H. P., 2005: Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A Theoretical Framework. In: H. P. Blossfeld – M. Mills – E. Klijzing – K. Kurz (eds.): *Globalization, Uncertainty and Youth in Society.* London: Routledge, s. 1-24.
- MONNIER, A. – RYCHTAŘIKOVÁ, J., 1992: The Division of Europe into East and West. *Population: An English Selection* (4): 129-160.

- PHILIPPOV, D., 2003: Fertility in Times of Discontinuous Societal Change. Population of Central and Eastern Europe: Challenges and opportunities. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, s. 665-690.
- POTANČOKOVÁ, M., 2008: Plodnosť žien na Slovensku v období rokov 1950–2007 v generačnom pohľade. Bratislava: INFOSTAT.
- POTANČOKOVÁ, M., 2009: Odkladanie materstva do vyššieho veku na Slovensku vo svetle štatistických a kvalitatívnych dát. In: Bleha, B. (ed.): Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí. Kontinuita či nová éra? Bratislava: Geo-grafika, s. 39-61.
- POTANČOKOVÁ, M., 2013: Rodina a životné dráhy mladých dospelých. In: Krivý, V. (ed.): Ako sa mení slovenská spoločnosť. Bratislava: IRIS, s. 89-127.
- POTANČOKOVÁ, M. – VAŇO, B. – PILINSKÁ, V. – JURČOVÁ, D., 2008: Slovakia: Fertility between Tradition and Modernity. Demographic Research 19(7): 973-1018. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19.25>
- PRIoux, F., 2005: Late Fertility in Europe: Some Comparative and Historical Data. Revue d'Épidémiologie et de Santé Publique-Epidemiology and Public Health, 53(2): 3-11.
- SHANAHAN, M. J., 2000: Pathways to Adulthood in Changing Societies: Variability and Mechanisms in Life Course Perspective. Annual review of sociology, 26(1): 667-692.
- SOBOTKA, T., 2004: Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe. Doctoral thesis – University of Groningen. Amsterdam: Dutch University Press.
- SOBOTKA, T., 2010: Shifting Parenthood to Advanced Reproductive Ages: Trends, Causes and Consequences. A Young Generation Under Pressure? Berlin Heidelberg: Springer-verlag, 9(2) 129-154.
- SOBOTKA, T., 2011: Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. Historical Social Research, 36(2): 246-296.
- SZALMA, I. – TAKÁCS, J., 2012: A gyermektelenség meghatározó tényezők Magyarországon. Demográfia, 55(1): 44-68.
- ŠPROCHA, B., 2014: Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovenska a prognóza jeho populačného vývoja. Bratislava: PU SAV
- ŠPROCHA, B., 2017: Rómska populácia na Slovensku a kohortná plodnosť rómskych žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. Demografie, 59(2): 118-131.
- ŠPROCHA, B. – BAČÍK, V., 2020: Odkladanie rodenia detí a neskorá plodnosť v európskom priestore. Demografie, 62(3): 123-141.
- ŠPROCHA, B. – ĎURČEK, P., 2017: Generačná plodnosť a koncentrácia reprodukcie žien Česka a Slovenska podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Demografie, 59(3): 224-241.
- ŠPROCHA, B. – ĎURČEK, P., 2018: Odkladanie materstva na Slovensku v generačnej perspektíve. Sociológia, 50(5): 550-578.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P., 2016: Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofická fakulta Univerzity Komenského.

- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P., 2018: 100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasnosť. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P., 2019: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku. Bratislava: PÚ SAV, Centrum spoločenských a psychologických vied SAV.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P., 2021: Niektoré aspekty nemanželskej plodnosti a detí narodených mimo manželstva na Slovensku. *Sociológia*, 53(4): 339-376. <https://doi.org/10.31577/sociologia.2021.53.4.13>
- ŠŤASTNÁ, A. – KOCOURKOVÁ, J. – ŠÍDLO, L., 2019: Reprodukční stárnutí v Česku v kontextu Evropy. *Časopis Lékařů českých*, 158(3-4):126–132.
- TOULEMON, L., 2005: Who are the Late Mothers. *Revue d'Épidémiologie et de Santé Publique*, 53(2): 13-24.
- VASKOVICS, L., 2001: The Sociological Theory of Post-Adolescence. *Review of Sociology*, 11(1): 5-20.
- VAN DE KAA, D. J., 1987: Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1): 1-59.
- VAN DE KAA, D. J., 1997: Options and Sequences: Europe's Demographic Patterns. *Journal of the Australian Population Association* 14(1): 1-30. <https://doi.org/10.1007/BF03029484>
- VEREŠ, P., 1983: Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880 – 1910. *Demografie*, 25(3): 203-207.
- ZEMAN, K., 2007: Nemanželská plodnost demografický přehled. In: D. Hamplová (ed.): *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 17-28.